

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpiui. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

SLAPTAS LIETUVIŲ MOKYMAS 1862 - 1906 METAIS

Antanas Tyla

Pastaba. Šis straipsnis parašytas 1960 m. ir įteiktas "Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbams A serijai". Tačiau tuo metu jis nebuvo išspausdintas. Paskui jį dar siūliau pedagoginio pobūdžio moksliniam periodiniam leidiniui, bet ir ten netiko. Padėjau į stalčių, galvodamas, kad jei niekam nereikalingas, tai nėra ko ieškoti jam kitokios vietos. Iš stalčiaus ištraukiau gerbiamo E. Aleksandravičiaus iniciatyva.

Žinoma, dabar daug ką galėčiau papildyti, pastrodė naujų darbų. Negalėdamas atsидėti gilesnėms keliamo klausimo studijoms, ryžausi spausdinti tai, kas buvo tuomet parašyta. Įrašiau tik vieną jau vėliau pasirodžiusį leidinį.

1989.IV.16

Straipsnyje siekiama išaiškinti slaptųjų lietuviškų mokyklų atsiradimo priežastis. Aiškinama, kad didesnėje Lietuvos dalyje, neskaitant Užnemunės, slaptosios mokyklos atsirado 1863 - 1864 m. uždarius privačias parapines pradžios mokyklas, kuriose būdavo mokoma lietuviškai. Valdžios ir cerkvių pradžios mokyklose lietuviškai nemokė. Dėl to lietuvių liaudis gimtąja kalba vaikus ėmė mokyti slapta namuose arba slaptosiose mokyklose.

Slaptąsias mokyklas išlaikydavo patys valstiečiai. Šių mokyklų buvo dvi kategorijos: pastoviosios ir kilnojamosios. Jose mokydavo įvairaus cenzo mokytojai, vadinamieji daraktoriai. Pagrindinė slaptųjų mokyklų disciplina buvo mokymas skaityti. Be to, dar mokė rašyti, skaičiuoti ir tikybos.

Slaptas mokymas ugdė neapykantą ir nepaklusnumą carizmui. Todėl slaptosios mokyklos buvo griežtai persekiojamos. 1892 m. balandžio 3 d. išleistos specialios

caro patvirtintos Laikinosios taisyklės dėl baudų už slaptą mokymą. Tačiau persekiojimas nepalaužė lietuvių liaudies atkaklumo: slaptosios mokyklos buvo steigiamos ir toliau. 1905 - 1907 m. revoliucijos metu, ypač 1905 m., valstiečiai patys uždarinėjo valdiškas mokyklas, reikalavo, kad jose mokytų gimtąją kalbą, o kai kur į valdiškas mokyklas perkėlė slaptąsias.

Slaptosios mokyklos suvaidino didelį vaidmenį šviečiant liaudį. Tik jose buvo galima išmokti skaityti gimtąją kalbą ir kartu susipažinti su literatūra, taigi ir su anticarine lietuvių literatūra.

* * *

Slaptas vaikų mokymas lietuviškai XIX a. antroje pusėje - XX a. pradžioje buvo viena iš priešinimosi carizmo tautinei sprespaudai formų. Ši lietuvių liaudies kovos forma pastaruoju metu įvertinta "Lietuvos mokyklos istorijoje"¹. Šis klausimas taip pat paliestas V.Merkio brošiūroje². Specialiai tam skirto darbo pokarinėje historiografijoje nėra. Anksčiau Lietuvos istorikai savo darbuose apie visą to meto švietimo sistemą lietė ir slaptą mokymą³. Tačiau juose, neskaitant J.Matuso monografijos, nėra išsamesnių apibendrinimų, nesigilinta į tų mokyklų struktūrą ir vaidmenį. Šiame straipsnyje stengiamasi nušviesti slaptųjų mokyklų atsiradimą, jų struktūrą ir reikšmę lietuvių liaudies švietimui ir kovai prieš carizmą.

Daugiausia duomenų šiam straipsniui imta iš Lietuvos TSR Centrinio valstybinio istorinio archyvo (CVIA), Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos (378), Vilniaus mokymo apygardos globėjo (567) fondų ir Valstybinio Kauno miesto archyvo (VKMA) Kauno apygardos teismo (79) bei Liaudies mokyklų Kauno direkcijos (293) fondų. Tai daugiausia įvairių caro valdininkų pranešimai apie susektas slaptąsias mokyklas, apie gyventojų kovą dėl mokymo lietuviškai valdžios įsteigtose pradinėse mokyklose bei įsakymai dėl slaptųjų mokyklų persekiojimo ir teismų nuosprendžiai dėl slapta mokiusių bei tą mokymą rėmusių žmonių nubaudimo. Be to, panaudotos iki Pirmojo pasaulinio karo pasirodžiusios dokumentų publikacijos⁴, kuriose atsispindi caro administratorių pažiūra į tautinius liaudies interesus. Nemažai

duomenų rasta to meto mokytojų ar tuo laiku besimokiusių asmenų memuarinėje literatūroje⁵.

Baudžiosios panaikinimo išvakarėse liaudies pradiniam mokymui buvo bent kelios pradžios mokyklų kategorijos: Švietimo ministerijai priklausančios parapiinės, privačios parapiinės, cerkvių, Valstybės turtų ministerijos mokyklos, liaudies mokyklos ir liuteronų bei reformatų pradžios mokyklos. Jos iš esmės vienos nuo kitų mažai kuo skyrėsi.

Iš visų minėtų mokyklų gimtąja kalba buvo mokoma tik privačiose parapiinėse mokyklose, kurios XIX a. penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį įsteigtos beveik kiekvienoje parapijoje prie bažnyčių arba dvaruose. Jos buvo steigiamos dvasininkų arba dvarininkų iniciatyva. Katalikų dvasininkai, palaikydami privačias pradines mokyklas, stengėsi padidinti savo įtaką valstiečiams. Tam nebuvo abejingi ir dvarininkai. 1857 m. ypatingame Vilniaus gubernijos dvarininkų komitete, svarstant valstiečių reformos projektą, dvarininkas A. Domeika siūlė kiekvienoje gubernijos parapijoje įsteigti mokyklas valstiečių vaikams mokytį. Mokyklos, pagal jį, turėjo prisidėti prie samdomos darbo jėgos kvalifikacijos kėlimo⁶. Panašiais sumetimais dvarininkas Irenijus Oginskis 1859 m. netoli Rietavo miestelio įsteigė dviemete žemės ūkio mokyklą, į kurią nemokamai buvo priimami ir valstiečių vaikai. Čia mokė lietuvių kalba.

1857 m. Kauno gubernijoje buvo 197 privačios parapiinės mokyklos, kuriose mokėsi apie 6000 mokinių⁷. Ypač aktyviai pradėta steigti privačias mokyklas po baudžiosios panaikinimo, prieš 1863 m. sukilimą, kada dvarininkai politiniais sumetimais stengėsi bendrauti su liaudimi ir jai įsisteikti⁸.

Privačiose parapiinėse mokyklose mokymo programa buvo siaura. Dažniausiai jose vaikus mokydavo skaityti ir poterių. Kai kuriose mokyklose, pavyzdžiui, Krakių, mokė skaityti net trimis kalbomis: lietuviškai, lenkiškai ir rusiškai, taip pat dar rašyti, skaičiuoti⁹.

Kitose mokyklose mokė taip pat gramatikos, geografijos ir dailyrasčio. Privačių parapiinių mokyklų programa buvo nevienoda ir priklausė nuo to, kas jose mokė. Mokydavo daugiausia vargonininkai, zakristijonai, ir tik retai kada buvo nusamdomas daugiau prasilavinęs žmogus¹⁰.

Mokslo metai šiose mokyklose buvo taip pat nevienodi, kaip ir mokymo programos. Vaikai susirinkdavo į mokyklą

rudenį arba net viduržiemėje, o pavasarį, prasidėjus darbams ir gyvulius išgimus į lauką, išsiskirstydavo¹¹.

Privačias parapines mokyklas dvasininkai ir dvarininkai steigė savo interesais, siekdami padidinti savo įtaką liaudies masėms. Tačiau, nepaisant jų užmačių, parapinės mokyklos suvaldino didesnę vaidmenį. Pirmiausia šiose mokyklose, nors ir ne visose, buvo mokoma gimtąja kalba, o valdiškose pradinėse mokyklose lietuviškai nemokydavo. Taigi privačios parapinės mokyklos skiepijo lietuvių kalbos mokymosi tradicijas, nors tokio uždavinio ir neturėjo. Ši tradicija vėliau, padidėjusios tautinės caro spaudos metais, išaugo į plačią lietuvių liaudies kovą dėl savo gimtosios kalbos teisių. Be to, privačiose parapinėse mokyklose išmokę skaityti valstiečių vaikai galėdavo susipažinti ir su pasaulietine literatūra.

Po baudžios panaikinimo carizmas reformavo ir švietimą, siekdamas jį centralizuoti ir pritaikyti naujoms ekonominėms sąlygoms. 1862 m. sausio 18 d. manifeste caras įpareigojo Švietimo ministeriją visoje imperijoje steigti liaudies mokyklas¹². Lietuvoje švietimo reforma vyko ypatingomis sąlygomis. Čia 1861 - 1862 m. buvo aktyviai rengiamasi 1863 m. sukilimui; organizuojamos politinės - religinės manifestacijos, suaktyvėjo lenkų tautinis išsivadujamasis judėjimas. Tuo metu privačiose parapinėse mokyklose vaikus mokė carizmui nepatinkimi žmonės¹³. Todėl Vilniaus generalgubernatorius 1862 m. gruodžio 23 d. gubernatoriams įsakė uždaryti visas be Vilniaus mokslo apygardos globėjo žinios įsteigtas mokyklas. Kartu uždrausta ateiityje steigti tokias mokyklas. Taigi šiuo generalgubernatoriaus potvarkiu uždraustos ir privačios parapinės mokyklos, kuriose daugiausia buvo mokoma lietuviškai.

Paskelbus minėtą caro manifestą, imta steigti naujas ir reorganizuoti senas valdiškas pradines mokyklas.

Mokykloms steigti Vilniaus mokslo apygardoje švietimo ministras 1862 - 1863 m. paskyrė 23 tūkst. rub., o Vilniaus generalgubernatorius 1863 m. - 25 tūkst. rub.¹⁴ Pirmiausia steigti naujas mokyklas pradėta Vilniaus gubernijoje. Tuo tarpu Kauno gubernijoje mokyklų steigimas užtruko iki 1864 m. pabaigos, nes tam trukdė sukilėliai ir, kaip nurodė

generalgubernatorius M.Muravjovas, pašlijusi administracija¹⁵. 1861 - 1863 m. Švietimo ministerija Vilniaus, Gardino ir Minsko gubernijose atidarė 389 pradinės mokyklas. Tuo tarpu Kauno gubernijoje, taip pat Vilniaus gubernijos vietose, kur gyveno lietuviai, tuo metu nebuvo atidaryta nė viena mokykla¹⁶. Tačiau, numalšinus sukilimą, mokyklų steigimas suaktyvėjo ir Kauno gubernijoje. 1864 - 1866 m. pagal Kauno gubernatoriaus M.Obolensko pranešimą, įsteigta apie 150 pradinių mokyklų¹⁷. Mokyklų steigimui caro administracija, išgašdinta 1863 m. sukilimo, skyrė daug dėmesio, nes su jų pagalba tikėjosi nutautinti ir padaryti ištikimus carizmui vietinius gyventojus. Todėl steigti mokyklas buvo telkiami gimnazijų direktoriai, apskričių viršininkai ir taikos tarpininkai, neskaitant akylai šį darbą sekusių ir rėmusių generalgubernatoriaus ir gubernatorių. 1897 m. Vilniaus gubernijoje buvo 785 pradinės mokyklos, turinčios 25.643 mokinius (16,4% mokyklinio amžiaus vaikų), o Kauno gub. 267 mokyklos, turinčios 13.808 mokinius (8,6% mokyklinio amžiaus vaikų)¹⁸.

Reorganizuojant mokyklas ir steigiant naujas, iškilo svarbus klausimas - kokia kalba mokyti. Dar 1856 m. Švietimo ministerija ėmėsi priemonių 1828 m. gruodžio 8 d. gimnazijų, apskričių ir parapiinių pradinių mokyklų statutui reformuoti. Tais sumetimais buvo parengtas projektas. Jį apsvarstė ir pateikė savo nuomonę dėl mokyklų pertvarkymo visų mokyklų pedagogų tarybos bei atskiri asmenys. Iš Lietuvos savo nuomonę apie mokyklų pertvarkymą pasiuntė Švenčionių, Šaulių, Vilniaus, Kėdainių ir Panevėžio gimnazijų, Telšių progimnazijos ir kitų mokyklų pedagogų kolektyvai. Dauguma pasisakė prieš mokymą gimtąja lietuvių kalba. Kauno apskrities mokyklų garbės prižiūrėtojas grafas M.Čapskis nuėjo dar toliau ir liaudies gimtąja kalba laikė lenkų kalbą, kuria ir siūlė mokyti¹⁹. Tiesa, tarp minėtų mokyklų mokytojų buvo ir demokratiškesnių pažiūrų žmonių. Pavyzdžiui, Kėdainių gimnazijos pedagogų kolektyvas reikalavo pradėti dėstyti lietuvių kalbą mokytojų institutuose, o pradžios mokyklose mokyti lietuviškai²⁰.

Dvarininkai niekino lietuvių, kaip išnaudojamųjų valstiečių, kalbą. Jie bajorų seimeliuose niekada nepasisakė už valstiečių mokymą gimtąja kalba²¹. Dvarininkų poziciją lietuvių kalbos klausimu aiškiai išdėstė Vilniaus gubernijos dvarininkų vadas A.Domeika, kuris lenkų kalbą laikė

civilizacijos, mąstymo ir visos apsišvietusios visuomenės ir ypač bajorijos kalba²².

Caro valdininkų pažiūras į lietuvių kalbą reorganizuojant mokyklas aiškiai išdėstė Vilniaus mokymo apygardos inspektorius V.Kulinas, pasisakydamas prieš jos dėstymą²³. M.Muravjovas Lietuvą laikė "rusų kraštu"²⁴ ir dar labiau sustiprino rusifikaciją. Jų pažiūra caro valdininkai vadovosi iki XX a. pradžios revoliucinės kovos Lietuvoje ir visoje Rusijoje sustiprėjimo. Tai buvo carinės Rusijos tautinės priespaudos ideologija. Jos vyriausiasis vykdytojas buvo caras, kuris 1863 m. kovo 23 d. patvirtino Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliovo ir Vitebsko gubernijų pradinį mokyklų taisyklės. Pagal šias taisykles Lietuvos pradžios mokyklose gimtąja kalba teturėjo būti dėstoma tikyba, o visi kiti dalykai - rusų kalba²⁵. 1864 - 1865 m. general-gubernatorius M.Muravjovas ir K.Kaufmanas uždraudė lietuvišką spaudą lietuviškomis raidėmis.

Lietuvos valstiečiai turėjo apie gimtąją kalbą savo nuomonę: jie ją kalbėjo ir ją gerbė. Šis jų nusistatymas ryškiau matyti 1863 m. sukilimo laikotarpiu, kai drauge su socialiniais - ekonominiais buvo keliami ir lietuvių kalbos teisių reikalavimai²⁶. Vėliau, kai buvo steigiamos valdiškos pradinės mokyklos, valstiečiai valsčiaus sueigose primygtinai reikalavo, kad steigiamose mokyklose būtų dėstoma ir lietuvių bei rusų kalba²⁷. To savo nusistatymo jie nepakeitė iki tol, kol caro vyriausybė buvo priversta išleisti lietuvių kalbą į mokyklas.

Valstiečių siekimai mokytį savo vaikus gimtąja kalba atsispindėjo švietėjo istoriko S.Daukanto ir 1863 m. sukilimo vadū A.Mackevičiaus ir Z.Sierakausko pažiūrose bei veikloje. S.Daukantas pasisakė už mokymą lietuvių kalba ne tik pradinėse mokyklose, bet ir gimnazijose. Tam jis rengė lietuviškas knygeles.

Lietuviškus elementorius rengė ir M.Akelaitis. Vaikų mokymu gimtąja kalba rūpinosi M.Valančius.

Z.Sierakauskas gynė mokymo besimokančių daugumos kalba idėją. Tas savo mintis jis išdėstė 1862 m. parengtame memoriale "Lenkijos klausimu"²⁸. Z.Sierakausko memoriale išdėstytos mintys buvo artimos A.Gerceno ir N.Ogariovo mintims²⁹. A.Mackevičius, kalbėdamas apie savo siekimus

1863 m. sukilimo metu pabrėžė, kad norėjęs "iškovoti liaudžiai pripažinimą pilietinių teisių"³⁰.

Taigi buvo matyti dvi pažiūros į mokymą mokyklose gimtąja lietuvių kalba: caro vyriausybės bei administracijos ir dvarininkų, pasisakiusių prieš tokį mokymą ir valstiečių masių, grupės pažangiųjų inteligentų bei revoliucinių demokratų, gynusių lietuvių kalbos teises mokykloje. Šios dvi skirtingos pažiūros sukėlė atkaklią lietuvių liaudies kovą dėl vaikų mokymo gimtąja kalba. Kadangi valdiškose ir cerkvių pradinėse mokyklose lietuviškai nebuvo mokoma, tad pradėta vaikus mokyti slaptosiose mokyklose ir namuose, boikotuojant valdiškas mokyklas, nemokant mokyklų išlaikymui skirtų mokesčių.

Slaptas mokymas lietuviškai Užnemunėje, istoriko J.Totoraičio nuomone, prasidėjo XIX a. pirmoje pusėje, kai pradžios mokyklose pradėjo mokyti lenkų kalba. Slaptųjų mokyklų, vadinamųjų "pakampių mokyklėlių", buvo beveik kiekviename kaime, kur daraktoriai mokydavo skaityti, o kai kur skaičiuoti ir rašyti³¹. Šios mokyklos buvo persekiojamos, tačiau daugiau apie jų veiklą sunku pasakyti, nes Lietuvos TSR archyvuose neaptikta duomenų.

Kauno ir Vilniaus gubernijose slaptosios mokyklos atsirado po 1862 m. gruodžio 23 d. Vilniaus general-gubernatoriaus aplinkraščio dėl visų privačių mokyklų uždarymo. Po šio aplinkraščio paskelbimo buvo uždarytos lietuviškai mokiusios privačios papapinės mokyklos, o cerkvinėse ir valdžios kontroliuojamose nuo seniau veikusiose ir naujai po 1863 m. sukilimo įsteigtose mokyklose lietuviškai nemokė.

Slaptas mokymas gimtąja kalba namuose buvo skatinamas atskirų inteligentų. Vienoje M.Valančiaus 1869 m. užsienyje išleistų knygelių rašoma: "Nors slaptu mokikiet wajkus sawa raszta Lietuwiszka pagal senu knigu jusu. Tegul koznas waikas tur knigas lotiniszkomis literomis drukawotas"³². Kitoje knygelėje buvo agituojiama neleisti vaikų į valdžios išlaikomas mokyklas³³.

Pirmosios žinios apie slaptą vaikų mokymą lietuviškai yra iš 1864 - 1866 metų. Jas pateikia valdiškų pradinių mokyklų mokytojai. Iš jų memuarų ir pranešimų savo vadovybei matyti ir vietos gyventojų nusistatymas gimtosios kalbos nepripažįstančių valdiškų pradinių mokyklų atžvilgiu. Vienas iš tokių mokytojų, S.Gorbačikas, mokytojaves Kauno

gubernijoje nuo 1864 - 1865 m.m., savo atsiminimuose rašo, kad, atidarius mokyklą, greitai išnyko beveik visi jo mokiniai. Norėdamas patikrinti, kur dingę buvę jo mokiniai, jis ėjo lankyti po namus. Vieną iš nustojusių lankyti mokyklą mokinių jis rado namuose besimokantį iš "žemaitiškos knygos"³⁴. 1869 m. kovo 3 d. Troškūnų pradinės mokyklos mokytojas P.Nikolskis Liaudies mokyklų Kauno direkcijos direktoriui rašė, kad Troškūnų valsčiaus Rukiškių kaime žandaras Fogenas rado "viename name senelį valstietį, kitame moterį bemokančius po vieną berniuką skaityti". Toliau P.Nikolskis nurodė, kad dabar visur "kiekvienas vos vos maldaknygę paskaitantis... stengiasi būti savo namo vaikų mokytoju. Tokių pavienių, sakyčiau, mokyklų galima surasti pašaliniam žmogui, ypač atokiai nuo mokyklos centro"³⁵. Tuo tarpu valstiečiai nemokėjo mokesčių valdžios pradinų mokyklų išlaikymui, neleido į jas vaikų. "Iš mūsų reikalauja ataskaitos apie mokinių skaičių ir pažangumą, - rašė savo vadovybei P.Nikolskis. - Mes nei vieno, nei kito neturime"³⁶. Apie mažą mokinių skaičių pradžios mokyklose rašė ir Kauno gubernatorius M.Obolenskis, nurodydamas, kad mokyklose tesimoko po 5 - 10 mokinių³⁷.

Pavienis vaikų mokymas namuose buvo naudingas tiek, kad jį caro administracijai buvo sunku susekti. Tačiau buvo naudingiau nusamdyti specialiai vaikus mokantį žmogų, vadinamąjį daraktorių. Daraktorių paprastai samdydavo bent kelių kiemų, vieno ar net keleto kaimų valstiečiai, turintys mokyklinio amžiaus vaikų. Dažniausiai buvo organizuojamos vieno kaimo valstiečių vaikų slaptosios mokyklos. Slaptosios mokyklos buvo dviejų tipų: vienos iš jų kilnodavosi iš kiemo į kiemą, iš vieno mokančio vaikuš valstiečio pas kitą; kitos kaimo gyventojų lėšomis buvo įrengiamos pastoviai vienoje pirkioje, ir joje nuolatos, per visą žiemą, rinkdavosi mokiniai. Prie pastovių slaptųjų mokyklų priklauso ir tos, kurių mokiniai rinkdavosi daraktoriaus namuose.

Kilnojamosios mokyklos turėjo gerų ir blogų pusių. Dėl kilnojimosi tokiose mokyklose mokydavo bendroje pirkioje, kur, be mokinių, dar būdavo ir to namo šeimos nariai, dirbantys įvairius namų ruošos darbus. Tačiau, antra vertus, kilnojamąją mokyklą buvo sunkiau susekti žandarams ir kitiems slauto mokymo persekiotojams. Tai patvirtina ir Kauno gubernatorius, pranešdamas generalgubernatoriui

apie 1893 m. sausio 16 d. Kupiškio valsčiaus Didžprūdžių kaime aptiktą slaptąją mokyklą: "[...] susekti šią mokyklą dėl nuolatinio jos kilnojimosi iš namo į namą buvo labai sunku"³⁸.

Slaptosios mokyklos daugiausia kilnodavosi paeiliui kas savaitę, o kai kurios dar dažniau arba rečiau. Pavyzdžiui, Ukmergės apskrities Žemaitkiemio valsčiaus Šeiminiškių kaimo mokykla keitė vietą kas dvi dienas, o to paties valsčiaus Perkalių kaimo mokykla kilnojosi kas dvi savaites. Ten, kur būdavo mokykla, rinkdavosi mokiniai, gyvendavo ir daraktorius.

Pastovios slaptosios mokyklos, kaip aukščiau nurodyta, buvo dvejopos: išnuomotose patalpose ir pas daraktorius. Išnuomotose patalpose įrengtos mokyklos buvo atskirai nuo gyvenamosios patalpos, dažniausiai seklyčiose. Tokiose mokyklose buvo geresnės mokymosi sąlygos: čia pastatydavo bent kelis stalus, suolus, ir visi mokiniai, vieni kitų netrukdydami, galėjo rašyti. Tokią mokyklą savo atsiminimuose aprašo ir M.Katkus³⁹. Tokią mokyklą 1886 m. kovo 1 d. policijos uriadnikas ir žandaras surado Šiaulių apskrities Jonaičių kaime pas valstietį Motiejų Velių. Persekiotojus mokiniai pastebėjo ir spėjo pabėgti, tačiau daraktorių, atsargos kareivį B.Balkauskį, sulaikė. Mokykla buvo įrengta seklyčioje: čia stovėjo 3 dideli stalai ir suolai. Ant stalų gulėjo 26 vadovėliai. Kvotos metu nustatyta, kad šioje mokykloje B.Balkauskis mokė 22 mokinius: 11 mergaičių ir 11 berniukų⁴⁰. 1893 m. kovo 10 d. Raseinių apskrities antros nuovados pristavas, Šiluvos liaudies mokyklos mokytojas Diatkovskis ir policijos uriadnikas Būda tokią mokyklą aptiko Šiaulėnų valsčiaus Liepkalnio kaime pas valstietį Kazimierą Balčiūną. Persekiotojams priartėjus prie namo, duris iš vidaus užstūmė ir teko jas jėga laužti. Tuo tarpu per antrąsias duris mokiniai ir daraktorius pabėgo. Kambaryje tebebuvo išbėgusių vaikų drabužiai, vadovėliai lietuvių, lenkų ir rusų kalbomis, sąsiuviniai, plunksnos, grifelinės lentelės, daug rašalinių, taip pat 4 dideli stalai ir 4 suolai. Tardymo metu nustatyta, kad šioje mokykloje mokėsi 9 mokiniai, o juos mokė kaunietis P.Eidukas⁴¹. Reikia manyti, kad faktiškai šioje mokykloje mokėsi daugiau mokinių: tai patvirtina ir 4 stalai, buvę kambaryje.

Šis pavyzdys rodo pastovios slaptosios mokyklos pranašumą prieš kilnojamasias, kuriose dėl paprasčiausių, mokymui reikalingų patogumų stokos nebuvo galima panaudoti tiek daug mokymo priemonių.

Gana plačiai buvo paplitusios slaptosios mokyklos, kai mokiniai rinkdavosi pas daraktorių į namus. Vienur jos įsisteigdavo tuomet, kai šeimos, turinčios keletą mažų vaikų, tėvai mokėdavo skaityti bei rašyti ir patys mokydavo savuosius, o šalia jų priimdavo dar bent keletą kaimynų vaikų. Tokią mokyklą 1894 m. vasario 23 d. susekė Ukmergės apskrities 5 nuovados policijos uriadnikas ir Šimonių liaudies mokyklos mokytojas Andrioniškio valsčiaus Žemaitėlių kaime pas valstietį Antaną Jančį. Persekiotojams užklupus, 3 mokiniai ir A.Jančys spėjo pasislėpti, o 5 mokinius su elementoriais ir kitomis knygomis surado. Kvotos metu nustatyta, kad A.Jančys mokė 3 savo vaikus ir 5 keturių kaimynų vaikus⁴².

1894 m. kovo 15 d. Šiaulių apskrities Šakynos miestelyje pas valstietį A.Jankauską rastoje slaptoje mokykloje mokė jo samdinys J.Normantas, baigęs Kuršėnų liaudies mokyklą. Čia, be A.Jankausko sūnaus, mokėsi dar 10 kitų gyventojų vaikų⁴³.

Kitur vaikai tiesiog rinkdavosi pas vietinį žmogų, kuris mokėjo skaityti bei rašyti ir sutikdavo pamokyti.

1893 m. balandžio 16 d. Ukmergės apskrities Alotų valsčiaus policijos uriadnikas Dauneikių kaime rado slaptąją mokyklą pas 70 metų senuką Bublevskį, kuris "apylinkės valstiečiams norint ir prašant... jau keletą metų ... slaptai mokė savo namuose"⁴⁴. Daraktorių rado mokantį 7 vaikus, kurie turėjo 8 knygas ir 5 sąsiuvinius⁴⁵.

Kurklių valsčiaus Vaiciuliškių kaimo valsti etis J.Keblas savo namuose mokė 2 vaikus, iš kurių vienas - padienio darbininko T.Žukausko sūnus - už mokymą ganė J.Keblo gyvulius⁴⁶.

Gubernatorius pranešimuose generalgubernatoriui apie surastas slaptąsias mokyklas dažnai, nors ir ne visuomet, pateikiamas slaptai besimokiusių vaikų tėvų turto aprašymas. Iš jo matyti, kad slaptosiose mokyklose vyravo stambesnių, bežemių ir mažžemių valstiečių vaikai. Pavyzdžiui, šešiose susektose slaptosiose mokyklose mokėsi 6 stambiųjų, 9 vidutinių, 13 mažžemių ir 11 bežemių

valstiečių vaikų. Be to, 5 valstiečių turimos žemės kiekis nenurodytas; 7 valstiečiai, nors ir turėjo žemės (taip pat nenurodyta, kiek), tačiau buvo neturtingi.

Turtingesniems valstiečiams buvo prieinamas vidurinis mokslas. Norint jį įgyti, buvo naudingiau lankyti valdišką pradinę mokyklą. Tuo tarpu 1887 m. birželio 18 d. caro vyriausybės aplinkraščiu uždrausta priimti į gimnazijas neturtingų vaikų bei globėjų vaikus. Smulkieji ir vidutiniai valstiečiai dažniausiai tenkinosi šiek tiek pamokinę vaikus skaityti bei rašyti jiems prieinamesnėse slaptosiose mokyklose. Todėl suprantama, kodėl, esant mažam mokinių skaičiui valdiškose pradinėse mokyklose, buvo tiek daug palyginti raštingų vaikų. Pavyzdžiui, 1897 m. visuotinio surašymo duomenimis, 54% Kauno gubernijos 10 - 19 metų berniukų ir mergaičių buvo raštingi⁴⁷. Tuo tarpu valdiškose pradinėse mokyklose tesimokė 6,8% mokyklinio amžiaus vaikų⁴⁸.

Slaptųjų mokyklų mokytojai - daraktoriai - buvo įvairaus išsilavinimo, tačiau dažniausiai savamoksliai, patys slaptosiose mokyklose arba namuose pramokę šiek tiek skaityti bei rašyti valstiečiai.

Po baudžiosios panaikinimo netekę žemės valstiečiai vykdavo užsienin, į miestus ar virsdavo samdomais žemės ūkio darbininkais. Dalis tokių valstiečių vertėsi slaptu mokymu - daraktoriavo. Už daraktoriavimą žiemą, kai vykdavo mokymas, daraktorius gaudavo pilną išlaikymą: butą ir maistą, o be to, dar ir atlyginimą pinigais - dažniausiai po 10 kap. per savaitę už kiekvieną mokinį. Vasarą daraktoriai platindavo uždraustas lietuviška abėcėle knygas, ganydavo gyvulius arba versdavosi kitais verslais. Pavyzdžiui, 1899 m. pradžioje Kuršėnuose aptiktoje slaptojoje mokykloje mokytojavusi E.Kraveckaitė kartais mokydavo vaikus, o kartais tarnaudavo. Iš vaikų mokymo pelnėsi sau duoną Zarasų apskrities Čedasų valsčiaus Sipelių kaimo valstietis S.Tauteris, Ukmergės apskrities Alotų valsčiaus Dauneikių kaimo valstietis Bublevskis, Tryškių liaudies mokyklą baigęs valstietis J.Baltušis, kaunietis P.Eidukas, Kretingos valsčiaus Rubulių kaimo valstietis P.Bučys ir daugelis kitų. P.Bučys kvotos dėl slapto mokymo metu pareiškė, kad vaikų mokymas yra jo pragyvenimo šaltinis, nes dėl nesveikų kojų jis nieko kito negalįs dirbti, o jokio turto neturi⁴⁹. Tą patį teigė ir

Šiaulių apskrities Jonaičių kaime aptiktos slaptosios mokyklos daraktorius B.Balkauskis⁵⁰.

Šiaulių "Aušros" muziejus prieš Antrąjį pasaulinį karą užregistravo 38 Šiaulių apskrityje gyvenusius daraktorius. Iš jų dauguma savamoksliai arba baigę valdišką pradžios mokyklą, vienas baigęs 7 gimnazijos klases, keletas iš kunigų seminarijos išstojusių eksklerikų bei bažnyčios tarnų: vargonininkų bei giedotojų. Vieni jų daraktoravo po 3 - 5 metus, o kiti net po 12, 26 ir 40 metų⁵¹.

Labiau išsilavinę daraktoriai - baigę valdiškas pradžios mokyklas ir lanke gimnazijas, daugiau išmokydavo ir savo mokinius. Pavyzdžiui, 1886 m. kovo 11 Kėdainių valsčiaus Novosipovičių (?) kaime susektoje slaptojoje mokykloje daraktoravo K.Birmanas, lankeš buvusią Kėdainių gimnaziją. Jis mokė trimis kalbomis: lietuviškai, lenkiškai ir rusiškai⁵². 1898 m. lapkričio mėn. Alotų valsčiaus Būtėnų kaime aptiktoje slaptojoje mokykloje mokytojavęs buvęs Svėdasų pradinės mokyklos mokinys P.Kaminskis. Jis, be skaitymo, mokė vaikus dar aritmetikos ir dailyrasčio⁵³.

Iš susektų slaptųjų mokyklų aprašymo matyti, kad jose daugiausia buvo mokoma skaityti. Tai buvo pagrindinė slaptųjų mokyklų disciplina. Po to ėjo rašymas, tikyba ir skaičiavimas. Panemunėlio apylinkių slaptosiose mokyklose buvo mokoma ir dainuoti. Mokymui skaityti buvo naudojami užsienyje spausdinami lietuviški elementoriai, maldaknygės, taip pat ir elementoriai lenkų kalba, nes lenkų alfabetas beveik toks pat, kaip ir lietuvių. (Lenkiškus elementorius naudodavo tam, kad mokiniai išmoktų sąmoningai skaityti, nes lietuviškus žodžius, pagal tėvų įsitikinimą, vaikai išmokdavo atmintinai). Lietuviškų elementorių iš užsienio pargabendavo knygnešiai. (Pavyzdžiui, 1890 m. rugpjūčio 18 d. Kuršėnuose pas knygnešį Šiuišį policija rado 37 elementorius).

Ukmergės apskrities Užpalių valsčiaus Šeiminiškių kaime surastose slaptojoje kilnojamoje mokykloje iš mokinių buvo atimti du lietuviški elementoriai ir lietuviška knyga (?). Šioje mokykloje Antalieptės valsčiaus valstietis P.Gruodis mokė pradinio skaitymo⁵⁴. Pradinio skaitymo iš lietuviškų ir lenkiškų elementorių mokė L.Godlevskis Telšių apskrities Gadunavos valsčiaus Judrėnų kaimo slaptojoje mokykloje⁵⁵.

Anksčiau minėtoje Alotų valsčiaus Būtėnų kaimo slaptosiose mokyklose rastos šios mokymo priemonės: 4 lietuviški elementoriai, vienas aritmetikos uždavinynas, 7 dailyraščio sąsiuviniai, 5 grifelinės lentelės, 3 lietuviškos maldaknygės ir 4 rusų kalbos elementoriai. Šioje mokykloje mokėsi 18 mokinių⁵⁶. Ukmergės apskrities Žemaitkiemio valsčiaus Perkalių kaimo slaptosiose mokyklose iš mokinių buvo atimtos šešios lietuviškos maldaknygės ir du elementoriai⁵⁷.

Iš aukščiau pateiktų pavyzdžių matyti, kad slaptosiose mokyklose mokymo priemonės buvo nevienodos. Jų skaičius ir įvairumas priklausė nuo paties daraktoriaus, jo išsilavinimo, nes jis numatydavo mokymo programą.

Mokymas slaptosiose mokyklose paprastai trukdavo nuo gyvulių ganymo baigimo rudenį ligi jų išginimo pavasarį. Mokyta diena. Tačiau būdavo ir išimčių. Caro valdininkų persekiojimas ir nuolatinis pavojus vertė valstiečius ir daraktorius mokyti tokiu laiku, kada mažiausiai pavojinga. Šiuo atžvilgiu įdomi 1893 m. gruodžio 10 d. Ukmergės apskrities Žemaitkiemio valsčiaus Perkalių kaime surasta kilnojama slaptoji mokykla. Joje buvo mokoma naktimis nuo 24 val. ligi 8 val. ryto. Pačią mokyklą susekė anksti rytą, 5 valandą. Mokykloje mokėsi 6 smulkiųjų valstiečių mergaitės. Be to, per kvotą nustatyta, kad daraktorius G. Matiejaušis mokė dar ir 16 berniukų⁵⁸.

Slaptas mokymas buvo atkaklus liaudies priešinimasis caro valdžiai. Jau pats mokymasis gimtąja kalba reiškė nepaklusnumą valdžiai. Be to, kartais slaptosiose mokyklose buvo tiesiogiai skiepijama neapykanta caro valdžiai. Pavyzdžiui, 1876 m. Panemunėlio apylinkėse veikusiose slaptosiose mokyklose buvo mokoma ir dainuoti. Be kitų dainų, vienoje atpasakojama 1863 metų sukilimo istorija ir reiškiamos atviros simpatijos sukilėliams⁵⁹. Svarbu ir tai, kad, kaip rašė caro valdininkai, specialiai tyrinėję slaptą mokymą Kauno gubernijoje, slaptosiose mokyklose daraktoriavo grįžę iš tremties 1863 metų sukilimo dalyviai⁶⁰.

Visa tai ugdė žmonėse neapykantą carizmui ir stiprino ne tik tautinio išsivadavimo, bet ir socialinį judėjimą. Ne veltui Ukmergės apskrities taikos tarpininkas 1882 m. gegužės 24 d. rašė Kauno gubernatoriui, kad "jaunimas ir vaikai darosi kraštutiniai atšiaurūs, nepripažįsta nei valdžios, nei įstatymų,

ir man rodos, kad priaugančioji karta mažai teduoda nusiramino" (autoriaus pabraukta)⁶¹.

Caro valdininkai suprato jiems priešingų slaptųjų mokyklų vaidmenį ir intensyviai jas persekiojo ir naikino.

Caro valdininkų pažiūrą į slaptąsias mokyklas aiškiai apibrėžė Liaudies mokyklų Kauno direkcijos direktorius 1883 m. birželio 14 d. rašte Vilniaus generalgubernatoriui. Jis rašė, kad "slapta mokykla yra pats stipriausias pasipriešinimo vyriausybės mokyklai, kurią ji (vyriausybė. - A.Tyla) saugo, elementas"⁶².

Organizuotai persekioti slaptąsias mokyklas pradėta po 1862 m. gruodžio 23 d. generalgubernatoriaus išleisto aplinkraščio⁶³. Vėliau kova prieš slaptąsias mokyklas vis aktyvėjo.

Persekioti slaptąsias mokyklas buvo pasitelkta pradinių mokyklų mokytojai, taikos tarpininkai, policija, apskričių karo viršininkai. 1877 m. į šį darbą buvo įtrauktos žandarų valdybos⁶⁴. Policija ir žandarai turėjo šnipų tinklą ir jų padedami susekdavo slaptąsias mokyklas. 1877 m. birželio 8 d. švietimo ministro pavaduotojas A.Širinskis - Šichmatovas įsakė Vilniaus mokymo apygardos globėjui: "[...] įpareigoti liaudies mokyklų mokytojus ir tikybos dėstytojus, kad jie, įsisteigus jų rajone draudžiamoms mokykloms, tuojau praneštų apie tai vietos liaudies mokyklų direktoriui"⁶⁵. Atsiuntus minėtąjį raštą, Vilniaus mokymo apygardos globėjas pradėjo aktyviau persekioti slaptąsias mokyklas. Tam 1884 m. buvo išleisti du aplinkraščiai liaudies mokyklų direkcijų direktoriams. Viename iš tų aplinkraščių, kurių liaudies mokyklų Kauno direktorius išsiuntinėjo visiems mokytojams, perspėjama, kad įvairūs būdai, kuriais susekamos slaptosios mokyklos, "paliktų nežinomi valstiečiams"⁶⁶. Atsargumo dėlei buvo reikalaujama, kad apie slaptąsias mokyklas mokytojai praneštų ne vietos policijai, o tiesiog liaudies mokyklų direkcijai. Pastaroji pati pranešdavo policijai.

Aptikta slaptoji mokykla tuojau būdavo uždaroma, o daraktorius ir namų savininkas nubaudžiami pinigine bausme arba kalėjimu. 1892 m. balandžio 3 d. išleidus specialias Laikinasias taisykles dėl bausmių už slaptą mokymą⁶⁷, atsakomybėn būdavo traukiami visi: daraktorius, namų, kuriuose buvo mokykla, savininkas ir besimokiusiųjų vaikų tėvai. Iki minėtų taisyklių išleidimo bausmės už slaptą

mokymą buvo mažesnės. Pavyzdžiui, 1886 m. valstietį M.Velių už pastovios slaptosios mokyklos laikymą ir daraktorių B.Balkauskį nuteisė po 1 rub. pabaudos⁶⁸.

1892 m. balandžio 3 d. Laikinosios taisyklės dėl bausmių už slaptą mokymą Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko, Mogiliovo, Kijevo, Podolės ir Volynės gubernijose (Lietuvos Užnemunėje taisyklės buvo įvestos 1900 m. gegužės 26 d.) nustatė maksimalias bausmių ribas: 300 rub. arba 3 mėn.kalėjimo. Bausmę tvirtindavo generalgubernatorius.

Pagal šias taisykles Kupiškio valsčiaus Didžprūdžių kaime veikusios kilnojamosios mokyklos daraktorius P.Zuoza, "kaip svarbiausias mokyklos iniciatorius", nubaustas 300 rub. baudos arba 3 mėn. kalėjimo. Mokinių tėvai, paeiliui davę mokyklai patalpas, nubausti pinigine bauda po 50 rub. kiekvienas arba po 2 mėn. kalėjimo⁶⁹. Ukmergės apskrities Žemaitkiemio valsčiaus Perkalių kaime naktį veikusios mokyklos daraktorius G.Matiejaušis, "vertęs neleistinu mokymu ir, be to, iš uždraustų naudoti knygų" (lietuviškų elementorių ir maldaknygių. - A.Tyla), buvo nubaustas 3 mėn. kalėjimo, o mokinių tėvai, "kurie padėjo minėtai mokyklai įsikurti ir veikti, duodami paeiliui jai patalpas ir mokėdami mokesčių už savo vaikų mokymą": S.Markūnas, pas kurį ir buvo mokykla, - 50 rub., o kiti du - kiekvienas po dvi savaites arešto⁷⁰.

Tokios didelės bausmės buvo taikomos retai: kai mokykla būdavo sunkiai susekama, kai mokykloje būdavo naudojami užsienyje išleisti elementoriai. Bijodami atviro valstiečių pasipriešinimo, caro valdininkai dažniausiai baudavo neviršijančiomis 25 rub. baudomis (1900 m. Vilniaus gubernijoje 9 pūdai rugių kainavo 6,81 rub., kviečių - 9,41 rub.⁷¹). Pavyzdžiui, jau minėtos Ukmergės apskrities Alotų valsčiaus Dauneikių kaime veikusios pastovios slaptosios mokyklos daraktorius Bublevskis buvo nubaustas savaitė arešto, o mokinių tėvai po 1 rub.⁷². Telšių apskrities Ylakių miestelyje rastos slaptosios mokyklos daraktorė B.Gailienė nubausta 10 rub. bauda arba savaitė arešto, o tėvai po 3 rub. arba po parą arešto⁷³. Ukmergės apskrities Andrioniškio valsčiaus Žemaitėlių kaime veikusios pastovios slaptosios mokyklos daraktorius A.Jančys buvo nubaustas 25 rub. arba 2 savaitėms arešto, o mokinių tėvai - po 5 rub. arba 3 dienas arešto⁷⁴.

Uždarius slaptąsias mokyklas, administracija, sprendžiant iš pranešimų apie slaptąsias mokyklas, neversdavo mokinių eiti į valdiškas mokyklas. Bet apskritai caro valdininkai rūpinosi, kad jų įsteigtas mokyklas lankytų kuo daugiau mokinių. Trakų apskrityje XIX a. paskutiniame dešimtmetyje valstiečiai už vaikų nesiuntimą į valdiškas pradžines mokyklas buvo baudžiami piniginėmis bausmėmis. 1899 m. lapkričio mėn. Jiezno valsčiuje po kaimus važinėjo viršaitis bei raštininkas ir baudė po 15 - 45 kap. tuos, kurie neleido į mokyklas vaikų⁷⁵. Dėl mažo mokinių skaičiaus pradžios mokyklose Trakų apskrities taikos tarpininkas areštavo 4 seniūnus, o 15 seniūnų už abejingą pažiūrą į mokyklas nubaudė piniginėmis bausmėmis⁷⁶.

Tačiau nei slaptųjų mokyklų persekiojimas, nei prievartinis varymas į valdiškas mokyklas, kuriose nemokė gimtąja kalba, nepalaužė atkaklaus liaudies siekimo iškovoti teises gimtajai kalbai. 1896 m. susikūrusi LSDP gynė lietuvių liaudies tautinius reikalavimus. LSDP organas "Lietuvos darbininkas" vedamajame "Apie ūgį Lietuvos darbininkų judėjimo" rašė: "Klausimai apgynimo kalbos, istoriškų tradicijų, tautos ir t.t. taipogi turi svarbą ir savo vietą darbštume LSD [...] Taigi LSD reikalauja dėl Lietuvos darbininkų kuo plačiausių politišku teisių, veda dabar kovą prieš visokius neteisingus įstatymus ir persekiojimus kalbos, tautos, tikėjimo ir t.t. Ale šitų klausimų LSD nestato aukščiau už luominę kovą"⁷⁷. Taigi LSDP, pirmon vieton keldama klasių kovą, numatė spręsti ir lietuvių kalbos teisių klausimą.

1905 m. revoliucijos laikotarpiu Lietuvos valstiečiai sustiprino kovą dėl lietuviškų mokyklų, dėl lietuvių kalbos vartojimo mokyklose. Valdiškos mokyklos buvo uždarinėjamos, nemokami mokesčiai mokykloms išlaikyti, išvejami mokytojai. Kauno gubernijoje revoliucijos metu buvo uždaryta 150 valdiškų mokyklų, t.y. maždaug 1/3 visų mokyklų⁷⁸. Kai kur valstiečiai, uždarę valdiškas mokyklas ir pašalinę mokytojus, patys jose įkurdavo lietuviškas mokyklas. Pavyzdžiui, Panevėžio apskrities Kupreliškio miestelyje į buvusios valdiškos mokyklos patalpas buvo perkelta iš Girsteikių kaimo slaptoji lietuviška mokykla, kurioje daraktoriavo Paliukas⁷⁹. Be to, patys žmonės išsirinkdavo mokytojus (Čypėnuose, Darbėnuose)⁸⁰.

Mokyklų gimtąja kalba reikalavo ir kai kurių dvarų darbininkai. Pavyzdžiui, 1905 m. vasarą streikuodami Zubovo darbininkai priverė dvarininką atidaryti dvi mokyklas Bubiuose ir Gitaruose⁸¹.

Lietuvių tautos kova, susiliejusi su visų Rusijos imperijos tautų kova prieš carizmą, priverė caro vyriausybę įsileisti lietuvių kalbą į valdiškas mokyklas. 1905 m. gegužės 1 d. įsaku ir 1906 m. balandžio 22 d. įstatymu leista mokyti lietuvių kalba pradžios mokyklose. Be to, 1906 m. liepos 15 d. leista priimti į Panevėžio mokytojų seminariją ir lietuvius. Taip pat leista lietuviams mokytojauti lietuviškose Kauno ir Vilniaus gubernijų mokyklose (Suvalkų gubernijoje - Lietuvos Užnemunėje lietuviams mokytojauti nebuvo draudžiama ir anksčiau). 1906 m. rugpjūčio 24 d. panaikintos Laikinosios taisyklės dėl baudų už slaptą mokymą.

Slaptosios lietuviškos mokyklos suvaidino didelį vaidmenį. Jose daugelis mūsų Respublikos vyresniosios kartos visuomenės veikėjų, meno ir mokslo darbuotojų išėjo pradinį mokslą, išmoko skaityti bei rašyti gimtąja kalba. Slaptosiose mokyklose skaityti ir rašyti pramoko dauguma valstiečių vaikų ir kartu prasiskynė kelią susipažinti su įvairia literatūra.

Užsienyje buvo leidžiama daug lietuviškų laikraščių, ekonominio pobūdžio ir grožinės literatūros. Pasirodė knygelių apie įvairius gamtos reiškinius, istorinius įvykius. Jos padėjo žmonėms pažinti ir geriau orientuotis pasaulio visuomeniniuose įvykiuose.

Liaudies kova dėl vaikų mokymo gimtąja kalba ugdė demokratines pažiūras, aštrino politinę carinės Rusijos vidaus padėtį ir vienijo valstiečius bandrai kovai prieš carizmą - demokratijos priešą.

Išvados

1. Valstiečiai siekė mokyti vaikus skaityti gimtąja kalba. Jų siekimus XIX a. antroje pusėje rėmė S.Daukantas, M.Akelaitis, M.Valančius, Z.Sierakauskas, A.Mackevičius, o vėliau - tautinio atgimimo veikėjai. Tuo tarpu carizmas, siekdamas nutautinti Rusijos imperijos pakraščiuose buvusias tautas, nesiskaitė su liaudies lūkesčiais. 1862 - 1864 m. buvo uždarytos privačios papapinės valdžios mokyklos, mokiusios vaikus lietuviškai, o anksčiau buvusiose ir naujai įsteigtose valdiškose bei cerkvių pradžios mokyklose gimtąja kalba nebuvo mokoma. Tuomet lietuviškai skaityti ir rašyti pradėjo mokyti patys valstiečiai namuose

arba samdomi mokytojai, vadinamieji daraktorai slaptosiose mokyklose.

2. Slaptosios mokyklos buvo dviejų tipų: kilnojamosios (kilnojosi paktemiui kas savaitę arba rečiau bei dažniau) ir pastovios, įrengtos vienoje vietoje. Pastarosiose buvo galima sudaryti patogesnes sąlygas mokymui.

3. Slaptųjų mokyklų daraktorai buvo daugiausia savamoksliai. Be to, dar būta baigusių valdiškas pradinės mokyklos daraktorių. Nuo jų išsilavinimo priklausė ir slaptųjų mokyklų programa.

4. Pagrindinė slaptųjų mokyklų disciplina buvo skaitymas lietuviškai. Be to, mokydavo skaičiuoti, rašyti, rusų kalbos ir tikybos.

5. Slaptas mokymas buvo atviras priešinimasis caro valdžiai. Todėl pradėta jį aktyviai persekioti: susektos slaptosios mokyklos buvo uždaromos, jų rėmėjai baudžiami. 1892 m. balandžio 3 d. išleistos caro patvirtintos Laikinosios taisyklės dėl baudų už slaptą mokymą Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko, Mogiliovo, Podolės, Volynės ir Kijevo gubernijose. 1900 m. gegužės 26 d. tos taisyklės įsigaliojo ir Suvalkų gubernijoje. Šios taisyklės nustatė maksimalias bausmes: 300 rub. arba 3 mėn. kalėjimo.

6. Persekiojimas nepalaužė liaudies, ir ji toliau atkakliai kovojo už teisę mokyti vaikus gimtąja kalba. 1905 - 1907 m. revoliucijos metu ši kova ypač suaktyvėjo ir įgavo naujas konkrečias formas: buvo uždarinėjamos valdiškos mokyklos, į jas perkeliamos slaptosios lietuviškos mokyklos bei parenkami iš vietinių gyventojų mokytojai. Lietuvių ir visų Rusijos tautų revoliucinė kova privertė carizmą 1905 - 1906 m. išleisti lietuvių kalbą į valdiškas pradžios mokyklas ir leisti lietuviams mokytojauti Kauno ir Vilniaus gubernijose (Suvalkų gubernijoje lietuviai galėjo mokytojauti ir anksčiau).

7. Slaptosios mokyklos padėjo liaudžiai išmokti skaityti gimtąja kalba, susipažinti su to meto literatūra.

Literatūra:

¹ Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai. V., 1983.

² Merkys V. Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901 - 1904 metais. V., 1959. P. 48 - 50.

³ Alekna A. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius (toliau - AMV); Burkevičius V. Iš mūsų kovų dėl Lietuvos mokyklų 1863 - 1915. Kaunas, 1939; Iš mūsų mokyklų praeities // Lietuvos praeitis. Vilnius - Kaunas, 1941, sąs. 1, 2. P. 633 - 645; Matusas J. Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas (toliau - MLR). Kaunas, 1937 ir kt.

⁴ А.Б. Распоряжения графа М.Н.Муравьева по делу народного образования в Северо - Западном крае в 1863 - 1865 годах. Витебск,

1898; Корнилов И. Русское дело в Северно - Западном крае (toliau - КРД), вып. 1, Спб., 1908; Миловидов А. Архивные материалы, Вильна, 1913, ч. 1, Вильна, 1915, ч. 2.

⁵ Горбачик С. Очерки истории начального народного образования в Ковенской губернии. Ковно, 1903; Matulaitis. Atsiminimai. V., 1957; Katkus M. Balanos gadynė. V., 1949; Šimonis K. Gyvenimo nuotrupos. V., 1959.

⁶ Неупокоев В. Vilniaus valstybinio universiteto Mokslo darbai. V., 1955. P. 75.

⁷ AMV. P. 60.

⁸ Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje (toliau - LV). V., 1957. P. 143; AMV. P. 52 - 53.

⁹ AMV. P. 50 - 51.

¹⁰ AMV. P. 50.

¹¹ Ten pat.

¹² Полное собрание законов Российской империи (toliau - ПСЗ). 1862 г., XXXVII, № 37873, Спб., 1865.

¹³ CVIA. F. 378. BS, 1862 m. B. 628, D. II. L. 11; КРД, 621.

¹⁴ CVIA. F. 378. BS. 1862 m. B. 629, D. II. L. 43, 218.

¹⁵ TSRS CVIAL. F. 1284. Ap. 6. B. 44. L. 77; LV. P. 152 - 153.

¹⁶ КРД, ч. II; CVIA. F. 378. BS. 1862 m., B. 629. D. III. L. 124.

¹⁷ CVIA. F. 378. BS. 1862 m. B. 629. L. 299.

¹⁸ Отчет по управлению Виленским округом за 1897 гражданский год. Л. 53.

¹⁹ КРД, С. 17.

²⁰ Švietimo Darbas. 1921. Nr. 5 - 6. P. 79.

²¹ Janulaitis A. Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX a. K. 1936. P. 539.

²² КРД, С. 13.

²³ CVIA. F. 378. BS, 1863 m. B. 1615. L. 15.

²⁴ Из записок Ивана Акимовича Никотина. Спб., 1905. С. 166.

²⁵ ПСЗ, 1863 г., XXXVIII, Спб., 1866. № 39411.

²⁶ LV. P. 168 - 170, 175.

²⁷ VKMA. F. 293. Ap. 1, 1865 m. B. 8, L. 5 - 89.

²⁸ Fainhauzas D. Lietuvos istorijos instituto darbai, T. I, V., 1951. P. 167.

²⁹ Ten pat. P. 168.

³⁰ LV. P. 166.

³¹ Totoraitis J. Sūdavos Suvalkijos istorija. K., 1938. P. 422 - 423, 552.

³² Wargai Bažniczes kataliku Letuvoj ir Žemajczius. Tilže, 1869. P. 8.

³³ Prajautimas. Tilže, 1869. P. 19.

³⁴ Горбачик С. Очерки по истории начального народного образования в Ковенской губернии. Ковно, 1903. С. 34.

³⁵ VKMA. F. 293, 1865 m. B. 5, L. 43 - 44.

³⁶ VKMA. F. 293, 1865 m. B. 5, L. 54 - 55.

³⁷ CVIA. F. 378, BS, 1862 m. B. 629, D. V. L. 299.

³⁸ CVIA. F. 378, PS, 1893 m. B. 17, D. I. L. 326.

³⁹ Katkus M. Balanos gadynė. V., 1947. P. 209 - 210.

⁴⁰ VKMA. F. 79. Ap. 2, 1866 m. B. 377. L. 42 - 43.

⁴¹ CVIA. F. 378, PS, 1894 m. B. 6. L. 42 - 43.

⁴² CVIA. F. 378, PS, 1894 m. B. 6. L. 93 - 94.

- 43 Ten pat. L. 78.
- 44 CVIA. F. 378, PS, 1893 m. B. 17. D. I. L. 294 - 295.
- 45 Ten pat.
- 46 CVIA. F. 567. Ap. 11, 1896 m. B. 3961. L. 1.
- 47 Первая всеобщая перепись Российской империи, XIII, Ковенская губ. Таб. XV. Спб., 1903.
- 48 Отчет по управлению Виленским учебным округом за 1897 гражданский год. Л. 53.
- 49 VKMA. F. 79. Ap. 2, 1885 m. B. 185. L. 66.
- 50 VKMA. F. 79. Ap. 2, 1886 m. B. 377. L. 28.
- 51 Gimtasis kraštas, 1936. Nr. 1. P. 54 - 55.
- 52 CVIA. F. 378, PS, 1883 m. B. 27. L. 176 - 177.
- 53 VKMA. F. 293. Ap. 1, 1899 m. B. 175. L. 82.
- 54 CVIA. F. 378, PS, 1883 m. B. 27. L. 179 - 179'.
- 55 Ten pat. L. 184 - 184'.
- 56 VKMA. F. 293. Ap. 1, 1899 m. B. 175. L. 82.
- 57 CVIA. F. 378, PS, 1894 m. B. 6. L. 7.
- 58 Ten pat. L. 7 - 8.
- 59 Mokykla ir gyvenimas. 1921. Nr. 4. P. 9.
- 60 CVIA. F. 567. Ap. 9, 1883 m. B. 2223, L. 2 - 3; Šimonis K. Gyvenimo nuotrupos. V., 1959. P. 200.
- 61 Situojama iš LV. P. 261.
- 62 Миловидов А. Архивные материалы Муравьевского музея, 1. С. 195 - 196, Вильна, 1913; КРД, С. 52.
- 64 CVIA. F. 567. Ap. 26, 1876 m. B. 177. L. 5.
- 65 CVIA. F. 567. Ap. 26, 1877 m. B. 210. L. 7 - 7'.
- 66 CVIA. F. 567. Ap. 23, 1878 m. B. 221, L. 151.
- 67 ПСЗ. Собр. 3, XII, № 9486, Спб., 1895.
- 68 VKMA. F. 79, Ap. 2, 1886 m. B. 377. L. 28'.
- 69 CVIA. F. 378, PS, 1893 m. B. 17, D. I. L. 325' - 326.
- 70 CVIA. F. 378, PS, 1894 m. B. 6. L. 8'.
- 71 Обзор Виленской губернии за 1900 г. 2 - ое приложение. Вильна, 1901.
- 72 CVIA. F. 378, PS, 1893 m. B. 17. D. I. L. 296.
- 73 CVIA. F. 378, PS, 1894 m. B. 6. L. 98.
- 74 Ten pat. L. 94'.
- 75 Ukininkas. 1899. Nr. 6.
- 76 CVIA. F. 378, BS, 1898. B. 197. L. 172.
- 77 Lietuvos darbininkas. 1898. Nr. 2.
- 78 Burkevičius V. Iš mūsų mokyklos praecties. K., 1940. P. 42; plg. Mickiewicz - Kapsukas W. Z pola walki. 1931. Nr. 11 - 12, 94.
- 79 VKMA. F. 293. Ap. 1, 1906 m. B. 236. L. 20; MLR, P. 132.
- 80 MLR. P. 132; VKMA, F. 293. Ap. 1, 1905 m. B. 229. L. 1 - 5.
- 81 Darbininkas. 1905. Nr. 2 - 4. P. 126.